

Druhá světová válka – tabuizovaná témata v sovětské kultuře

ZSUZSA HETÉNYI¹

Když jsem byla na univerzitě, ruská literatura – to bylo období asi do roku 1930, maximálně 1940. Nikdo kromě jistých zapálených sovětských manželů nebyl ochotný učit válečnou literaturu a my ji ani číst nechtěli. Šlo o obrannou reakci – vyrůstali jsme, čtouce naivně hrdinskou propagandistickou sovětskou válečnou literaturu, a dívali se na válečné filmy stejného ražení. Na stejných válečných románech a filmech vyrostly generace Sovětů a obyvatel takzvaného východního bloku v padesátých a šedesátých letech. Sovětské děti místo her na policisty a zloděje bojovaly se skopčáky a slovo Němec se stalo synonymem nácka.

Když roku 1997 vyšly první maďarské postsovětské „Dějiny ruské literatury“, byl rok 1940 stále pevně danou hranicí. Druhý svazek z roku 2000, jež jsem redigovala, nebyl žádným plivnutím do větru – představoval asi stovku autorů doceněných a zastoupených na rozdíl od kánonu sedmdesátých let.

1

Začneme uvedením tématu, abychom se v druhé části této statě věnovali ne méně než třinácti sovětským tabu o druhé světové válce. Považuji je za nejdůležitější nejen s ohledem na systematické a nepřetržité lhaní sovětské doby, ale hlavně s ohledem na ruskou agresivní válku proti Ukrajině, jež začala v roce 2022.

Tabu je, když víme, že o něčem nemáme hovořit, je to tajná, skrývaná skutečnost. Většina sovětských tabu ale nebyla vůbec známa, lidé o nich ani nevěděli. Často ani nebylo jasné, o čem je třeba mlčet. To je jedna z hlavních charakteristik teroru – nevíte, co je veřejné a co ne, za co můžete být potrestáni a čeho se bát. V autorizované, cenzurou schválené ruské literatuře o druhé světové válce se tabu tedy vyznačují prázdným místem, jde o „nulové jevy“. Zabývat se něčím, co se v tom či onom textu nevyskytuje, není velice produktivní přístup, takže se v rámci výzkumu pátrá po autorech, kteří tabu porušovali. Abychom to dokázali, musíme se nicméně přemístit v čase a pracovat se čtenářovým omezeným zorným polem a strategií oné doby, oněch let.

1 Profesorka Zsuzsa Hetényi je maďarská literární historička, spisovatelka a překladatelka z ruštiny a angličtiny. Dlouhodobě se zabývá výzkumem ruské a rusko-židovské literatury 20. století, nyní se zaměřuje na problematiku historické paměti a identity. Působila na Univerzitě věd Eötvöse Loránda v Budapešti, nyní je nezávislou badatelkou v důchodu. Publikovala nebo připravila k vydání více než 50 odborných knih včetně monografií o spisovatelích Isaacu Babelovi a Vladimíru Nabokovovi, přeložila díla I. Babela, Michaila Bulgakova, Antona Pavloviče Čechova, Vasilije Grossmana, V. Nabokova, Vladimíra Sorokina, Jevgenije Zamjatina aj.

Představme si válečný román, který nejenom začíná ústupem, ale více než polovina z něho se zabývá chaotickým několikaměsíčním ústupem přes Ukrajinu, z Charkova k Volze. Když vojenské velení dělá chyby, obyčejní lidé nejsou hrdiny, a i když konají hrdinské činy (např. zmocní se strategické vyvýšeniny ve Stalingradu), děje se tak jen s neúměrnými ztrátami, navzdory špatným rozhodnutím vedení a díky iracionální souhře náhod. Stalinova řeč v rádiu je v tomto románu nahrazena „atmosférickým šumem“, nicméně řeč Hitlerova, jeho triumfální projev o dobytí Stalingradu z listopadu 1942, je citována téměř celá, jako by se našla na výstřižku z novin. A ve filmových týdenících 7. listopadu slyšíte o úspěších Spojenců na západních frontách, aniž by se byť jen slovem připomínalo výročí říjnové revoluce z roku 1917. Dobový čtenář by díky zvláštní pozornosti věnované těmto nuancím mohl vnímat, že kniha se odvážně zpěčuje oficiální propagandě. Dnešní čtenář by tyto detaily v textu možná ani nezaznamenal.

To bylo několik detailů z románu Viktora Někrasova (1911–1987), jenž se narodil v Kyjevě a zemřel v Paříži. Kniha vyšla v roce 1946 pod názvem „Stalingrad“, i když původní titul zněl „Na konci světa“. Zatímco v padesátých letech byl Někrasov vyvolán, aby připsal kapitolu o Stalinovi, v roce 1962 byl požádán, aby Stalinovo jméno vyškrtl. Ani s jedním z těchto zásahů nesouhlasil, a tak je laskavě provedli za něj. (Člověk si říká, co by chtěli, aby přidal či smazal dnes.) Aby Stalinovo jméno tak nebylo do očí, byl nakonec název románu změněn na „Ve stalingradských zákopech“ (1962). Velmi pozdní anglický překlad zachoval neutrálněji znějící titul „Frontová linie Stalingrad“ (2012) a maďarská verze z roku 1962 dokonce v názvu Stalingrad ani válku vůbec neuvádí.

Klíčovou otázkou nicméně je, z jakého důvodu sovětská kultura o válce nepřestávala psát. Tato tematizace byla od občanské války v roce 1920 součástí nepřetržité sovětské praxe, povinným prvkem. Vasilij Grossman (1905–1964), jenž vydal svou debutovou povídku „Ve městě Berdyčiv“ až v roce 1934, zasadil děj do období občanské války, která skončila o čtrnáct let dříve.

Grossman je dnes světoznámý, ale jeho zakázaný velký román o stalingradské bitvě „Život a osud“ (posmrtně 1980, Švýcarsko) byl zakázán a vymazán z literárního kánonu. Nesměl být ani uveden (posmrtně) pod jím napsanými slovy citovanými na památníku Matka Vlast volá (1959–1967, Jevgenij Vučetič) na Mamajově mohyle: „Železný vítr je šlehal do tváří, ale oni šli dál a dál, a opět se pověřivého nepřítele zmocnil strach – jdou do útoku lidé, jsou smrtelní?!“ („*Железный ветер бил им в лицо, а они все шли и шли вперед, и снова чувство суеверного страха охватывало противника: люди ли шли в атаку, смертны ли они?!*“)

Ve třicátých letech hrály důležitou roli v legitimizaci moci Stalinovy osobnosti dějiny. V té době již události bolševické revoluce z roku 1917 zaujaly druhořadou pozici až za dějinami občanské války, neboť Stalin věřil, že občanská válka neskončila v raných dvacátých letech. Uvnitř SSSR podle něj nadále existovaly nepřátelské třídy a boj proti nim pokračoval, což dokazovaly četné případy sabotáží. Takto se

nová éra nadále držela válečné rétoriky. Země žila v „nepřátelském prostředí“, boj se sváděl na „frontě industrializace“ a byla otevřena „fronta socialistické transformace na venkově“. Jak ve své knize „Román je román“ popisuje Ervin Sinkó, maďarský spisovatel z Vojvodiny, který v Moskvě ve třicátých letech strávil dva roky, třicátá léta byla prostoupena syndromem obležené pevnosti (pod sloganem „jen my bráníme jediný socialistický stát na světě“). Ve třicátých letech tedy vedoucí roli v pojetí revoluční epochy nehrála stará garda bolševiků, nýbrž Komise pro dějiny občanské války vytvořená za osobní Stalinovy účasti.

Projekt přípravy dějin občanské války zahájil M. Gorkij 30. července 1931, kdy Ústřední výbor Vsesvazové komunistické strany bolševiků zveřejnil výnos o vydání dějin občanské války v SSSR. V hlavní redakční radě publikace nechyběl Stalin, Gorkij, Molotov, Vorošilov, Kirov a jiní.

Vzhledem k tomu, že byla přepisována také starší ruská minulost, není divu, že pod osobním dohledem Stalina byly i učebnice. Aby zkonsolidoval moc a připravil mladý sovětský stát na válku, věnoval Stalin pozornost dějinám carského Ruska. V jeho pojetí představovaly nekonečnou řadu vítězství a tvrdou ruku vedení ospravedlňoval konečný cíl. Stalinova propaganda bryskně oprášila idoly carské říše zapojené do vojenské teritoriální expanze. Z tohoto retrospektivního znovuhodnocení vyšel jako vítěz nad Petrem Velikým Ivan Hrozný.

V učebnici připravené A. V. Šestakovem Stalin vymazal části poukazující na carovu přílišnou krutost a vložil do ní příklady, jež ho charakterizují pozitivně (např. přidal, že za Ivana Hrozného a pod jeho osobním dohledem byl zprovozněn první tiskařský lis, a vymazal slova o tom, jak po obsazení Kazaně v roce 1552 vítězové pobili všechny obyvatele města). Obecně byl Ivan Hrozný prezentován jako vládce, který jednotlivá knížectví spojil v jeden silný stát. Jeho rehabilitace nezahrnovala pouze tendenčně přepsané dějiny, nýbrž také fikci a kinematografii.

V říjnu 1941 začal psát hru věnovanou vládě Ivana Hrozného Alexej Tolstoj a Valentin Kostylev získal za svého „Ivana Hrozného“ Stalinovu cenu. Novými hrdiny nebyli jen autokratičtí carové, ale též úspěšní generálové, jak dokládají filmy „Suvorov“ (1940, Vsevolod Pudovkin) a „Kutuzov“ (1943, Vladimir Petrov). Potlačení polského povstání Suvorovovou armádou v těchto snímcích morálně ospravedlňovalo rozdělení Polska v září 1939 (mezi stalinský a nacistický režim) podle tajného paktu Molotov–Ribbentrop. Výsledkem rozdělení bylo začlenění západního Běloruska a západní Ukrajiny do SSSR, což znamená, že sovětská armáda dosáhla v polovině 20. století stejných vítězství jako carské armády na sklonku 18. století.

Kromě mytologizace a indoktrinace hrdinské (nedávné) minulosti režimu bylo účelem povinného válečného tématu udržet bojového ducha, neboť Stalin se na válku připravoval již od počátku třicátých let. Události předcházející druhé světové válce (zimní válka, anexe pobaltských států a pakt Molotov–Ribbentrop) prokázaly, že Sovětský svaz se chystal jednat jako agresor.

Obecné principy pevnosti státu či protirečit jakýmkoli centrálně kontrolovaným informacím nesmělo ohrozit žádné tabuizované téma. Nadřazenost socialismu, hrdinství a obrovská síla sovětské armády, výjimečné role silných vůdců a sebeobětování na domácí frontě (ke stimulaci další tvrdé práce) nebylo možno zpochybňovat. Odlidštěné, téměř ďábelské vyličení nepřítele – „Němců“, „nacistů“ a „fašistů“ – posilovalo bojového ducha. Intenzivní válečná propaganda usilovala o jednotu zmobilizované společnosti, jež se vyznačovala společnými cíli, centrálním dohledem a zmanipulovanými informacemi.

Namísto odzbrojení a rekonstrukce se bojovná atmosféra pozdního stalinismu přenesla i do let po druhé světové válce (v sovětské ruštině „velká vlastenecká válka“). Studená válka včetně korejské války (1950) a akcí proti Japonsku a závod v jaderných testech (první sovětský jaderný výbuch se uskutečnil v roce 1953) jasně ukázaly, že byl určen nový nepřítel – Spojené státy.

Brežněvova éra válečný kult předefinovala. Tou dobou již nemohla být předmětem inspirující propagandy revoluce z roku 1917, takže novým ústředním ideologickým bodem se stala vlastenecká válka.

Brežněv své teze zveřejnil v prvním symbolickém projevu v Pravdě z 9. května 1965. On i jeho kádry byli váleční veteráni a nový kult se spoléhal na masovou základnu válečných veteránů včetně spousty invalidů. Připomínám, že po rozpadu Sovětského svazu nebylo možné ze sovětské minulosti vytěžit nic jiného než slávu „velké vlastenecké války“, takže její mytologizace pokračovala dál a s agresí proti Ukrajině ještě nabyla na významu.

Brežněv tvrdil, že sovětská armáda pod vedením komunistické strany zajistila vítězství Sovětského svazu ve válce, prokázala úspěch bolševiků a komunistického režimu a že spravedlivá věc ospravedlnila ztráty. To se stalo oficiálním sovětským mýtem o velké válce.

Toho dne se u příležitosti 20. výročí poprvé od 9. května 1945 konala na Rudém náměstí vojenská přehlídka ke Dni vítězství. Málo se změnilo kromě toho, že koně byli nahrazeni černými automobily Čajka. Bojovnou atmosféru zajistil fakt, že k lidem nemluvil Brežněv, nýbrž ministr obrany sovětský maršál Rodion Malinovskij, Ukrajinec narozený v Oděse, veterán první světové války a vojenský velitel za velké vlastenecké války, který pomohl vytvořit obraz sovětské vojenské velmoci. Od té chvíle se ohniskem sovětské paměti stala válka a vítězství v ní. Roku 1967 byl znovu natočen film Zosja (1944) a v literatuře byla tendence aplikovat jiný tón nahrazena monumentalismem. Velká vlastenecká válka se stala nedotknutelnou posvátnou krávou a jakékoli vybočení bylo od té doby zakázáno, a dokonce trestáno. K pochopení posvátného statusu války je třeba mít na paměti, že se zakládal na iracionální míře obětí a utrpení obyčejných sovětských lidí – např. přežila pouze dvě procenta mužů narozených ve dvacátých letech, což znamenalo, že jim v době války bylo mezi dvaceti a třiceti, takže muži prakticky vymizeli.

Emblematickým projektem brežněvovské doby byl televizní seriál „Sedmnáct zastavení jara“ (1973), který přišel s novým druhem téměř západního detektivního hrdiny.² Vysílal se napříč východním blokem. A projekt měl i postsovětskou dohru, když byla v roce 2009 uvedena kolorovaná verze. Inspirací pro nové uvedení možná bylo zvolení Vladimira Putina prezidentem, tedy někoho, kdo stejně jako Stierlitz pracoval pro sovětskou rozvědku v Německu.

Pro oficiální literaturu tak zůstávala válka nadále velkým tématem, přičemž se vedle sloganů o „přátelství národů“ a „bratrství“ objevila jako nový prvek ruská národní dominance. (V roce 2005 Putin při výročí osvobození koncentračního tábora Osvětim neopomněl připomenout 27 milionů sovětských obětí.) Přestože sovětské jednotky osvobodily několik táborů, v Rusku dosud není den připomínky holocaustu. Emblematický termín „velká vlastenecká válka“ se též pojí s myšlenkou jednoty lidu. Co mohlo být v mnohonárodnostním sovětském státě paradoxnější než myšlenka nacionalismu? Národní myšlenka se formovala zejména uvnitř kultury a skrze ni a režim byl uměleckými, a dokonce i vědeckými díly kanonizován.

2

Ať je to překvapivé či nikoli, většina tabuizovaných témat sovětských dějin týkajících se tabu spojených s druhou světovou válkou je dosud či znovu platných i dnes. Zakládaly se na třech kategoriích: protizápadní orientaci, výsledném státním antisemitismu a zamlčování skutečných dějinných událostí druhé světové války, přičemž všechny tři byly odvozeny z utilitární logiky expanzivní imperiální ideologie a politiky. Podívejme se nyní na stručný výčet součástí této komplexní otázky a možné důvody.

Tabu 1

Důležitým zamlčovaným faktem poválečného období byla dohoda mezi Sovětským svazem a Německem o rozdělení Polska. Podle rané oficiální verze pomohlo Německo Rudé armádě porazit Poláky, ale ve verzi pozdější Sověti Poláky „osvobodili“. Bylo tedy zakázáno datovat počátek války rokem 1939, neboť tak by obsazení Finska, Pobaltí a Moldávie byla též považována za válečnou okupaci, čímž by bylo odhaleno spojenectví s Hitlerovou třetí říší. Oficiálním začátkem války byla invaze německých nacistických jednotek v roce 1941.

Tabu 2

Zůstávalo zakázaným tématem, že německá invaze v roce 1941 zastihla Sovětský svaz nepřipravený a ten byl donucen k obrovskému ústupu. S tím spojené tabu se týkalo takzvané „dekapitace“ armády neboli rozšíření velké čistky z třicátých let na vojenské velení, po němž přišla masivní armádní čistka od důstojnictva směrem

2 Brežněv po zhlédnutí seriálu ve víře, že špion s kamennou tváří Stierlitz je skutečná osoba, vyžadoval, aby hlavní hrdina plukovník Isajev obdržel medaili Hrdiny Sovětského svazu.

dolů. Čistky proběhly v roce 1937 na základě Stalinova strachu z infiltrace zahraničními rozvědkami po zfalšovaných nepravdivých německých zprávách o údajné „vnitřní špionáži“. V odpověď na archivní výzkum³ bylo toto tvrzení roku 2017 ruskými odborníky odmítnuto s tím, že odstranění generálové neměli vojenské vzdělání.⁴ (Jako by to byl důvod je zabít...) Zakázaným tématem zůstal i neruský původ většiny členů popraveného vysokého velení, neboť by to připomínalo etnické čistky nacistů proti Židům. Tento aspekt se poprvé objevil v románu Grigorije Baklanova „Červenec 1941“ (napsaném v roce 1964), který byl po tvrdé kritice stažen a znovu vydán až o patnáct let později.

Tabu 3

Nebylo povoleno zmiňovat ROA (Ruskou osvobozenickou armádu) generála Vlasova, o níž Georgij Vladimov (emigroval v roce 1983) napsal roku 1995 román *Generál a jeho armáda*. Andrej Vlasov zběhl k Němcům během svého zajetí a shromáždil armádu téměř padesáti tisíc vězňů a sovětských dezertérů doufaje, že odstraní Stalina a s pomocí Němců vytvoří nový nezávislý stát. Díky zapojení vlasovců do Pražského povstání byli Němci v Praze poraženi a město vyvázlo poměrně bez šrámů.

Tabu 4

Komplexním tabu je, že místně organizovaní sověští občané se na obsazených územích podíleli na masovém vyhlazování Židů, přičemž pro nacistické síly často pracovali dobrovolně. Nejde jen o nedostatek politiky paměti, neboť neschopnost dodnes se vyrovnat s tímto traumatem umožnila v roce 2022 zpětnou projekci minulosti na přítomnost a Ukrajince lživě vykreslit jako nacisty.

Z historických příčin žila druhá největší populace Židů na světě na obsazených sovětských územích na Západě, což je vysvětlením pro vysoký počet obětí. Nebylo náhodou, že Vasilij Grossman svou knihu z roku 1943 pojmenoval *Ukrajina bez Židů*. Na rozdíl od židovských obětí v Evropě nebyli Židé z Ukrajiny a Běloruska posíláni do koncentračních táborů, nýbrž byli masakrováni na místě.

Důvodem tohoto tabu bylo, že podle sovětské ideologie by zmiňování „příliš mnoha“ obětí mělo dvojnásob nepříznivý vedlejší účinek – zaprvé by to poročně snížilo počet vojenských obětí a zadruhé by se zdůraznila multietnicita. Ve jménu „bratrství“ a „přátelství národů“ (v protikladu k již dlouho zapomenutému sloganu o „internacionalismu“) bylo cílem podtrhnout ruskou dominanci a vytvořit ruský národ. To byl přesvědčivý důvod pro zamlčování faktů o židovské genocidě (a později faktů o holocaustu).

3 WHITEWOOD, P. *The Red Army and the Great Terror. Stalin's Purge of the Soviet Military*. Kansas UP, 2015.

4 https://nvo.ng.ru/history/2017-10-20/14_970_stalin.html

Tabu 5

Další aspekt ukrutností spáchaných během války na civilním obyvatelstvu na obsazených územích se týká východního bloku (brzy se měl stát takzvaným socialistickým blokem). I zde mlčení zahalo skutečnost, že budoucí socialistické země kdysi bojovaly jako němečtí spojenci proti Sovětům a že jejich vojáci zabíjeli sovětské civilisty. Zamlčování těchto ukrutností se dělo ve jménu následného „bratrství“.

25. listopadu 1943 bylo k těmto zločinům vydáno usnesení Pléna Nejvyššího soudu SSSR č. 22/M/16/U/ss „o kvalifikaci činů sovětských občanů, kteří pomáhali nepříteli na územích dočasně okupovaných německými okupanty“, na jehož základě bylo odsouzeno 82 tisíc osob, často k smrti oběšením, přičemž oběti měly po dobu tří dnů viset na náměstích před zraky veřejnosti. V roce 1947 byli provinilci odsuzováni „pouze“ k 25 letem nucených prací. Po roce 1947 se už žádné takové procesy nekonaly.

K emblematickému falšování skutečnosti došlo v případě záměrného zaměnění dvou masakrů, jednoho v Katyni (poblíž Smolenska v Rusku) a druhého v Chatyni (Bělorusko, 300 km od Katyně). Při masových popravách kolem Katyně a Smolenska zahynulo v dubnu a květnu roku 1940, 22 tisíc polských důstojníků a intelektuálů zavražděných sovětskou armádou a NKVD. Masové hroby objevily německé jednotky během invaze a sovětské úřady čin připsaly německé armádě. Navzdory prozkoumaným dokumentům a již po pádu Sovětského svazu byla v rámci „rekonceptualizace“ nacismu ovlivněné agresí vůči Ukrajině pravda o masakru znovu zakázána a zcenzurována.⁵ V běloruské Chatyni byla v březnu 1943 esesáky zmasakrována vesnice s asi 156 obyvateli. Roku 1969 byl na místě odhalen rozlehlý památník a záměna velmi podobných názvů vesnic posloužila k zahlazení výše popsanych masakrů 22 tisíc polských občanů.⁶ V rámci stejné kampaně byl v roce 1971 vydán román Alese Adamoviče *Návrat do Chatyně* o partyzánech v chatyňských lesích. Román byl i předlohou filmu Elema Klimova „Jdi a dívej se“ z roku 1985, ale promítal se až po osmiletém zápasu s cenzurou.

Tabu 6

Byly zatajeny těžké ztráty během 872 dnů trvající blokády Leningradu. Nejdříve se důvody pro tabuizování odvíjely údajně zčásti od obavy z demoralizujícího dopadu nelidských činů a ztrát; později se mělo za to, že dlouhou blokádu způsobily vojenské chyby. Podle oficiálních ruských vyjádření byla blokáda Hitlerem naplánovanou genocidou. Ale po roce 2010 se jako o možné strategii začalo hovořit o záměrném sovětském prodlužování obležení s hypotézou, že Stalin potřeboval hrdinský mýtus pro účely propagandy a že cílem bylo též neskrývané „západní“ město oslabit. Zpoždění v zásobování a dopuštění neospravedlnitelných ztrát neproběhlo podle

5 <https://novayagazeta.eu/articles/2022/07/20/kaliningradskii-sud-zapretil-rasprostraniat-knigu-o-katynskom-rasstrele-news>

6 V roce 1978 vyšla v Minsku vícejazyčná publikace „Chotyň Katyň“. Vydavetstva Belarus.

některých současných analytiků v rámci německé, nýbrž sovětské vojenské operace. Faktem je, že při Norimberském procesu bylo od obvinění Němců z masové vraždy v případě obležení Leningradu upuštěno. Dodnes o tom probíhají debaty a fakta zůstávají tabu a skryta v archivech.

Tabu 7

Účast a hrdinství neruských národů Sovětského svazu ve válce byly zakrývány či upozadovány. V opačném případě by údajně docházelo k podkopávání vedoucí role ruského národa a jeho dominance. Podle této paradoxní logiky nejprve emblematický termín velká vlastenecká válka odkazoval na jednotu obyvatelstva, aby posléze přinesl myšlenku jednoty lidu, aby tento jednotný lid s dominantním ruským prvkem posléze mnohonárodnostní sovětský stát přeměnil na zcela ruský. Nastala éra nového nacionalismu. (Viz „Černá kniha“ dále.)

Již v roce 1941 Stalinova rétorika obsahovala frázi „naši velcí předkové“ (všichni z nás!) a slogan „mí bratři a sestry“ (nyní se znovuobjevující v Putinových projevech). Roku 1945 připíjel zejména na zdraví ruských lidí, protože „oni jsou nejskvělejším národem z těch, které tvoří Sovětský svaz“. Nacionální myšlenka se formovala v zásadě uvnitř kultury a skrze ni.

K posílení národního zápalu bylo uděleno výjimečné povolení vydat Bibli (její cenzurou/znovupřečtením byl pověřen spisovatel Nikolaj Virta, a jelikož v textu neshledal nic závadného, mohla být Bible vydána beze změn). Předtím a potom docházelo k aktivnímu pronásledování církví a číst či vlastnit Bibli bylo zakázáno, ale zde v případě ruského pravoslaví přimhouřili oko. Charakteristickým dokladem náboženského nacionalismu je válečný film Ivana Tarkovského „Nikitovo dětství“ (1962), kde se hlavní scény odehrávají v kostele. Světci s účastí shlížejí z poškozených fresek na zdi, a ze starých bakelitových desek nalezených na místě se dokonce linou chvalozpěvy. Obětování chlapce průzkumníka odkazující na Kristovu smrt je předznamenáno zvýrazněním nahých žeber při převlékáním před poslední misi.

Tabu 8

Otázkám tabu se věnovaly zvláštní jednotky sovětské kontrarozvědky Směřš (*SMĚŘŠ Špionam*, smrt špiónům). Odhalování vnitřních zrádců a odpadlíků vždy sloužilo k zastrašování s dalekosáhlými důsledky, ale oslabování armády a útoky moci na „věrné“ byly tajné. Dopisy směřující na frontu a z ní podléhaly kontrole a autoři podezřelého obsahu byli zadržováni. Jednou z obětí zatčenou ke konci války Směřšem na frontě ve východním Prusku byl Alexandr Solženicyn, jehož soukromý dopis příteli obsahoval jízlivé poznámky na adresu sovětského vůdce Josifa Stalina. Odsouzený na základě neblaze proslulého Článku 58 (protisovětská propaganda a agitace) strávil Solženicyn osm let v různých vězeních a pracovních táborech. Činnosti Směřše se poprvé dotkl Vladimir Bogomolov v knize „V srpnu čtyřiačtyřicátého“ (1973).

Tabu 9

Bylo a je přísně zakázáno mluvit o paralelách mezi nacistickými koncentračními tábory a sovětským systémem gulagů, aby se předešlo zkoumání podobností obou systémů. Vasilij Grossman byl první, který se touto paralelou detailně zabýval v monumentálním románu *Život a osud* (1961), zakázaném ihned po jeho odevzdání časopisu *Novyj Mir*.

Tabu 10

Nebylo zveřejněno, že některé ekonomické vztahy mezi Ruskem a Německem trvaly až do roku 1941. Benzín pro německé střemhlavé bombardéry a obrněná vozidla použité při útoku na Polsko, Francii, Belgii, Nizozemí, Norsko, Jugoslávii a Řecko například dodal Sovětský svaz a Rumunsko. (V románu *Tma o polednách* Arthura Koestlera se o tom Němci a Rusové tajně dohodnou.)

Tabu 11

Nezmiňovala se skutečnost, že přeživší vojáci vracející se z německého zajetí putovali pro podezření ze špionáže do gulagu – jinými slovy, sovětský režim se obrátil proti vlastním hrdinům, vlastním lidem. Děj románu *Osud člověka* Michaila Šolochova se tedy zakládá na lži. Osud hlavního hrdiny je nejen netypický, nýbrž vysoce nepravděpodobný. Dalším tabuizovaným tématem zároveň bylo, že pouze 50 % německých válečných zajatců přežilo, neboť sovětský stát neratifikoval ženevskou konvenci o válečných zajatcích z roku 1929.

Sny o klidném poválečném životě se nenaplnily nejenom bývalým zajatcům, ale ani prostým přeživším veteránům, kteří v polozničené zemi nepociťovali žádnou změnu v otázce ekonomického nedostatku a možnostech bydlení – jen zakoušeli sílící byrokracii. Z každého tisíce veteránů jen jeden dostal kus dobytka, dvanáct pár bot a šest jeden kus šatstva. Takové zprůměrování může skrývat velmi nevyváženou distribuci dávek – někteří dostali mnohem více než statistický průměr, zatímco jiní nedostali nic. Frontový voják musel přesvědčit příslušné státní orgány, že jeho potřeby jsou důležitější než potřeby stovek, či dokonce tisíců dalších občanů. Kdokoli nechtěl zůstat s prázdnýma rukama, musel shánět pomoc s krajním vypětím a agresivitou za použití dvou osvědčených sovětských postupů: dopisů úřadům a osobních žádostí.⁷

Může se to zdát paradoxní, ale vzpomínky na válku v bývalých vojácích zůstávaly velmi romantické, nejenom proto, že mezilidské vztahy byly tak intenzivní a zcela čitelné, ale protože vojáci byli svobodnější než před válkou během represí třicátých let či po ní za nuzných a po nepřátelích pasoucích let pozdního stalinismu.

7 Viz Edele, Mark. „Soviet Veterans of the Second World War: A Popular Movement in an Authoritarian Society“, 1941–1991. Oxford University Press, 2008.

Hladoromor z let 1946–1947 snížil životní úroveň obyvatelstva ještě více a režim se soustředil na vývoj globálního konfliktu se Spojenými státy, a tudíž na přípravu na možnou novou válku.

Tabu 12

Jakákoli zmínka o otevření západní fronty a o jeho vlivu na sovětské vítězství u Stalingradu byla považována za zradu, jelikož špinila obraz Sovětského svazu jako jediné vítězné síly, jediného osvoboditele ve světové válce.

Tabu 13

Nakonec bych se ráda věnovala takzvané „kosmopolitní“ antisemitské kampani. Židovský protifašistický (protihitlerovský) výbor ustavený během války, který sháňel finance, byl po ní „odměněn“ popravou jidiš umělců. Proces začal již během válečných let, kdy v armádě sílil antisemitismus. Součástí této skupiny navzájem propojených tabu je příběh „Černé knihy“, zakázané v roce 1948 bezprostředně před jejím vydáním.

Jak píše Grossman ve svém velkém románu „Život a osud“ o rozhodujícím útoku na Stalingrad: „Osud sovětskou armádou zachráněných Židů, nad jejichž hlavy Stalin deset let po vítězství u Stalingradu pozvedl meč záhuby vyrvaný z ruky Hitlerovi, je zpečetěn.“ Co vedlo Stalina, jenž byl považován za osvoboditele zbytků židovského obyvatelstva na počátku čtyřicátých let a též přispěl ke zřízení Státu Izrael na konci let čtyřicátých, k zahájení tažení proti Židům? Resuscitoval staré slogany o „buržoazním nacionalismu“ a „nacionalistickém židovském spiknutí“.

Ve druhé polovině války vedla německá propaganda k růstu antisemitismu mezi vyčerpanými, již celé roky bojujícími vojáky, jakož i mezi vojenskými a státními špičkami. Byl to proces doprovázející vzestup ruského (nikoli sovětského) nacionalismu živěného válečnou rétorikou. A také důvod, proč začali Vasilij Grossman a Ilja Erenburg na konci roku 1943 dávat dohromady „Černou knihu“.

První část „Černé knihy“ podrobně popisuje na základě výpovědí přeživších masovou likvidaci židovského obyvatelstva na okupovaných územích po německém vpádu. Druhá část popisuje hrdinství vojáků židovského původu bojujících v řadách Rudé armády. Po válce bylo ale najednou tabu zmiňovat velké počty Židů mezi oběťmi, protože to bylo vnímáno jako narušení sovětské bratrské jednoty. Na památnících byla formulace „židovské oběti fašismu“ nahrazena „sovětskými“. Holocaust, Babij Jar, dva tisíce ukrajinských policistů, kteří tam „pracovali“ a samotné slovo „Žid“ se staly tabu. Kolektivní amnézie zakryla fakt, že policisté kolaborující s Němci byli sovětsští občané, takoví sovětsští nacisté. Hrdinství Židů na bitevním poli se zmiňovalo zřídka, říkalo se o nich, že jsou to zbabělci stranící se bojů (jak Solženicyn vykreslil postavu Césara Markoviče v románu „Jeden den Ivana Děnisič“).

V jistých profesích a institucích vyššího vzdělání byl zaveden *numerus clausus* pro Židy již roku 1944. Ždanovova kulturní politika, jež zasahovala do všech druhů umění, byla pokračováním tohoto nacionalistického diskursu a jejími hlavními slogany se staly: „kosmopolitní bez kořenů“, „zrádci“, „poklonkování Západu“ atd.

Grossman a Erenburg pokračovali v práci s přesvědčením, že přinesou zprávy o pěti milionech vyhlazených lidí. V roce 1948 byly tiskové desky ruského vydání „Černé knihy“ v nakladatelství Emes rozbity. Kniha byla vydána pouze v New Yorku v angličtině roku 1947 a jen proto, že nápad na sepsání původně vzešel od Alberta Einsteina. Ruský kniha vyšla roku 1991 v Kyjevě a roku 1993 ve Vilniusu. V roce 1993 došlo ještě k vydání „Neznámé černé knihy“ Iljou Altmanem (v Jeruzalémě), která obsahuje celkovou nez recenzovanou verzi.

Od roku 1946 se do práce zapojili též členové Židovského protifašistického výboru. Během války usilovně pracovali pro Sovětský svaz – Sovětům se líbil nápad využívat židovské válečné oběti jako prostředek k získávání financí od světové židovské komunity, a to zejména v Americe. Po celém světě se vedla jednání o získání pomoci k dalšímu vedení války a během cesty za tímto účelem se členové výboru setkali nejen s Einsteinem, ale i s Thomasem Mannem, Ezerem Weizmannem, Charliem Chaplinem, Markem Chagallem či Paulem Robesonem. Po válce se jejich oficiální cesta stala záminkou pro osočení ze sionismu a plánů zorganizovat „nacionalistické židovské spiknutí“ a následně byli obviněni ze špionáže pro západ. A styky se Západem jsou znovu označovány za židovské kosmopolitní spiknutí i dnes.

V rámci kampaně eufemisticky nazvané „protikosmopolitismus“ (nepřátelský signál vůči existenci původně vítaného Státu Izrael) začali být zkraje roku 1949 členové Židovského protifašistického výboru zatýkáni, ale nebyli souzeni veřejně, protože se pozornost upjala k vyjádření zveřejněnému 13. ledna ohledně přípravy procesu v případě „spiknutí lékařů“ (opět židovských). Židovští umělci zatčení v letech 1948 a 1949 byli tajně popraveni 12. srpna 1952. Jejich rodiny ve vyhnanství se o jejich smrti dozvěděly teprve v listopadu 1955, kdy byli rehabilitováni. Zápisy z výslechů se objevily o čtyřicet let později, kdy si jejich děti již v pokročilém věku (přeživší v padesátých letech vyhnanství, neboť byly příbuznými „nepřáteli lidu“) mohly přechíst, pokud toho byly schopny, nesmysly přiznané mučenými rodiči. Ale xenofobní nálada nevymizela – informace, které je připomínaly, byly na jaře roku 2023 z moskevských domů odstraněny.

Dovolím si osobní poznámku: V jidiš písař básník Perec Markiš, obviněný číslo 2 mezi stíhanými umělci, byl popraven také 12. srpna 1952. Já jsem se narodila v roce 1954. Nikdy se nedozvěděl, že budu jeho snachou.

Závěrem lze v rámci formule 13+1 přidat ještě jednu okolnost týkající se tabu. Je nepopíratelným faktem, že Německo, které prohrálo dvě světové války, v sedmdesátých letech díky Marshallovu plánu uskutečněnému během studené války ekonomicky nezaostávalo za kteroukoli vítěznou zemí. Plán měl za cíl zotavit Evropu a omezit šíření komunismu. Ekonomická zaostalost byla obzvláště markantní ve

vítězném Sovětském svazu, jediné říši, jež byla znovu vybudována po první světové válce, a to na sovětských základech.

Válka zasáhla každou rodinu, muže a ženy bez rozdílu, umírali na bitevních polích či obsazených územích, trpěli odvody do armády, evakuacemi, deportacemi či hladem a snažili se začít znovu v prostředí nemoci, hladu, nedostatku lékařské péče, zničených továren, zemědělských podniků, úplně zničených tisíce sedmi set deseti měst a sedmdesáti tisíc vesnic. Ekonomické a duševní důsledky druhé světové války jsou v ruské civilizaci stále přítomné.

Německo je věčný rival. Jak říká postava z dlouhé povídky Friedricha Gorensteina „Šampaňské se žlučí“ (1985): „Německo na Rusko dělá větší dojem než, řekněme, Řecko, či dokonce Francie. V těchto zemích je všechno cizí, kdežto v Německu je něco příbuzného s Ruskem, něco ruského, ale lepšího a bohatšího a člověk doufá, že jednoho dne budeme takoví a že to tu bude stejné.“

Nelichotivé srovnání se západními zeměmi je jedním z faktorů nového nacionalismu a návratu k zářné zveličované minulosti. Písmeno Z v barvách svatojiřské stuhy je jen jedním ze zfalzifikovaných anachronistických symbolů této politiky. Dnešní zaostalost Ruska a další propad kvůli válce jen živí agresivitu a hněv současnosti.

Zacházení s pamětí se mění s každou epochou, s každým režimem. Hrdinská paměť se zaměřuje na hrdost a může sloužit zájmům vládnoucí garnitury. V případě obětí režimu je třeba zcela odlišného vnímání, které národu umožní uvědomit si, že je to on, kdo nese odpovědnost. A proto bylo zakázáno sdružení International Memorial. Věnuji svůj text těm, kdo pokračují v práci pro International Memorial, za lepší budoucnost Ruska.